

נספח: הגדרה סובייקטיבית של יום ולילה

מצוות רבות תקפות רק בפרק זמן מסוים במהלך היממה; מצוות שאנו חייבים בהן בשעות היום ואחרות שחיוכן בלילה. הגדרת יום ולילה נקבעת על ידי תופעות טבעיות הניתנות לצפייה ויוצרות משמעות הלכתית¹.

בנספח זה נסקור מספר דיונים הלכתיים העוסקים בשאלה האם אפשרי שאנשים שונים יגדירו זמן מסוים כלילה למרות שבפועל עדיין יום? כפי שנראה, שאלה זו נידונה בהקשרים שונים ומגוונים ואנו מוצאים שיטות שונות להלכה.

תוספת שבת

ההלכה מאפשרת להכניס שבת בשעה מוקדמת במהלך אחר הצהריים של יום שישי (שו"ע או"ח רסא, ב). מהו מעמדו של זמן זה; האם מדובר בהרחבה של השבת ויום שישי נהפך להיות כשבת ממש, או שקיימת מצווה להוסיף זמן שבו אנו נוהגים את הלכות שבת אך אין זה אומר שהשבת מתרחבת ליותר מעשרים וארבע שעות?²

אנו מוצאים מספר הסברים לדין תוספת שבת. הריטב"א מסביר שהציווי הוא להוסיף זמן על השבת וכעין להרחיב את היום:

כי התורה אמרה שיעשנו קדש ושיחול קדושה עליו לקדש לענין זה כאילו הוא לילה. ואע"ג דבדיני דעלמא הוא יום, ולהכי אמר רחמנא זכור את יום השבת לקדשו ולא אמר זכור יום השבת, אבל בלא תפילת שבת או קידוש אין התוספת חל מאילוי. (שבת לה, ד"ה וכתב רבינו הגדול)

גם בדברי המדרש תנאים לדברים (ה, יב) משמע שמדובר על הרחבה של זמן השבת - "להוסיף עליו מן החול בכניסתו".

לעומת זאת בדברי המכילתא דרשב"י עולה טעם שונה:

זכור ושמור, זכור מלפניו ושמור מלאחריו, מכאן אמרו מוסיפין מחול על הקדש, משל לזאב שהוא טורד מלפניו ומלאחריו. (יתרו פרשה ז)

1. ראו בעניין זה בספרו של הרב י.ד. סולובייצ'יק 'איש ההלכה' עמוד 29. בהלכה מוגדרים שני זמנים 'טבעיים' להגדרת תחילת היום; עלות השחר והנץ החמה, ושני זמנים 'טבעיים' להגדרת תחילת הלילה; שקיעת החמה וצאת הכוכבים. מקובל כי כניסת השבת היא בשקיעת החמה, ויציאתה בצאת הכוכבים, וזמן הביניים נקרא בין השמשות והוא ספק יום וספק לילה.

2. ראו בעניין זה במאמרו של מו"ר הרב י.צ. רימון - 'תוספת שבת', עלון שבות 128 עמודים 67-82.

מדברי המכילתא נראה שמטרת תוספת השבת היא להגן על האדם. הזאב הינו משל לשבת שטורדת את האדם, ואם האדם לא יזהר אזי הוא יכול חלילה לעשות מלאכה בשבת ולהיפגע. לכן עלינו להוסיף זמן ביום שישי כדי להתרחק מקדושת השבת³. לפי הסבר זה תוספת שבת אינה הרחבה של היום, אלא רצועת בטחון.

הסבר שלישי לתוספת שבת מסביר שלא מדובר על הרחבה של השבת אלא על מצווה בפני עצמה, כפי שכותב השרידי אש:

ומה שהקשה כת"ר על מצות תוספת שבת והרי הקב"ה שבת רק כ"ד שעות, יום שלם מצומצם? - לפי הנ"ל לא קשה כלום. ובכלל ענין תוספת שבת אינה הארכת יום השבת לפנים ולאחור, אלא זוהי מצות עשה מיוחדת להוסיף מן החול על הקודש... וכשאני לעצמי אמרתי, שמצות תוספת שבת אינה מצות עשה שהז"ג, שהמצוה היא כללית להוסיף מן החול על הקודש והוספה זו היא למעלה מן הזמן, אלא שלקודש יש זמן, כמו שבת ויו"ט ויום הכפורים, אבל מצות הוספה היא כללית ולמעלה מן הזמן ודו"ק. (א, כז)

בגמרא במסכת ברכות (כז, ב) מוזכר כי רב היה מתפלל את תפלת שבת בערב שבת ומובא להלכה שאין בעיה להקדים את עשיית הקידוש וארוחת שבת מבעוד יום⁴. ברם, עדיין יש לבחון את ההשלכות ההלכתיות של פרק הזמן שאחרי שהאדם קיבל על עצמו שבת שבמציאות הוא יום: האם זמן זה הוא לילה ממש, או שקיימות השלכות הלכתיות של לילה אך אינו לילה ממש.

תפלת מנחה לאחר קבלת שבת

שיטת בעל הלכות גדולות היא שנשים מקבלות את השבת בהדלקת הנרות. למרות שהרבה מן הראשונים חולקים על דעתו, השולחן ערוך מביא את שיטתו (רסג, י) ומשמע שהוא חושש לדבריו, וכך גם פסק הרמ"א. לכן, אסור לנשים לעשות מלאכה לאחר הדלקת נרות אלא אם הן יתנו שלא מקבלות שבת במעשה זה. בעקבות כך פוסק המשנה ברורה:

ותתפלל מנחה תחלה דהואיל דכבר קבלה שבת טוב אי אפשר להתפלל תפלה של חול. ובשאינן שהות לזה יותר טוב שתתפלל ערבית שתים וכדלקמן בסעיף ט"ו מלכנוס ח"ו בספק חלול שבת.

משנה ברורה מבין שלאחר שהאישה מקבלת עליה שבת בהדלקת נרות היא אינה יכולה להתפלל מנחה. טעם הדבר הוא היות והיא כבר קבלה שבת, אם היא תתפלל מנחה הוי

3. רש"י בפירושו לתורה (בראשית ב, ב) מסביר את טעם תוספת שבת הואיל ובני אדם אינם יכולים לעמוד על הזמנים בצורה מדויקת, ולכן צריך להוסיף מחול על הקודש.

4. לגבי כלל השאלות העולות סביב קבלה מוקדמת של השבת ראו במאמרו של הרב אליהו שלזינגר - 'שעון קיץ בהלכה - הקדמת התפילה בליל שבת', תחומין י עמודים 391-402, ובמאמרו של הרב אורי סמט - 'קבלת שבת מוקדם', תחומין כו עמודים 104-116.

כתרתי דסתר, שהרי עכורה זמן זה כבר יום שבת ולא יום שישי. ההבנה העומדת בבסיס גישה זו סוברת שזמן תוספת שבת היא הרחבה של השבת, ויש לו השלכות הלכתיות נוספות חוץ מהלכות שבת, כדוגמת הלכות תפלה.

הרב עובדיה יוסף (בספרו 'לוית חן') חולק על פסק זה וכותב שאשה יכולה להתפלל מנחה לאחר הדלקת נרות. טעם הדבר הוא שאין קבלת שבת בהדלקה, היות וזה נעשה ביחידות ולא בציבור. הרב עובדיה יוסף מחלק בין מקרה זה ובין ההלכה שהובאה בשולחן ערוך בסעיף טו שם נאמר שאם היחיד אמר ברכו עם הציבור הוא אינו יכול להתפלל מנחה, גם אם זה לפני זמן בין השמשות. המשנה ברורה הפנה לסעיף זה כראיה לשיטתו, אך הרב עובדיה מחלק בעניין זה בין יחיד ובין ציבור; לקבלת שבת של יחיד אין תוקף להשפיע לעניין הלכות תפלה, אך תוקפה של קבלת שבת על ידי ציבור גדולה יותר ובעלת השלכות גם להלכות תפלה.

ניתן להסביר את המחלוקת בין המשנה ברורה והרב עובדיה יוסף בשתי דרכים:

1. האם קבלת שבת מוקדמת מגדירה את הזמן שלאחר מכן כלילה, או שמא מדובר רק בהגדרה הלכתית לגבי הלכות שבת.

2. האם יש יכולת בידי יחיד להגדיר זמן מסוים כלילה או שמא רק ציבור מסוגל לעשות השלכה הלכתית כעין זו.

אנו מוצאים בשו"ע כי לציבור יש כוח לכופף את היחיד ולהגדיר את הזמן כשבת בעבורו, גם אם היום גדול:

אם רוב הקהל קבלו עליהם שבת, המיעוט נמשכים אחריהם על כרחם. אדם שבא לעיר בע"ש וכבר קבלו אנשי העיר עליהם שבת, אע"פ שעדיין היום גדול, אם היו עליו מעות או שום חפץ, מניחו ליפול. (רסג, יב-יג)

קידוש בזמן תוספת שבת

מקובל שניתן לקדש בזמן תוספת שבת גם מבעוד יום, מדוע? האור זרוע עוסק במעמד פרק זמן זה:

הקשה ה"ר יעקב דקורביל הקדוש זצ"ל דהואיל שתוספת שבת וימים טובים לפנייהם דרבנן מעתה האיך אנו מקדשים קידוש שבת ואוכלים מבעוד יום...? ונ"ל לפרש דלר' ישמעאל תוספת שבת וימים טובים קראי נינהו בין לפני' בין לאחריה... ואתו נמי שפיר שאנו מקדשים על הכוס ואוכלים סעודת שבת מבעוד יום דהואיל וקבלה עליה היא ליה שבת דאורייתא. (אור זרוע הלכות ערב שבת סימן יד)

ר"י מקורביל סובר שניתן לקדש בשבת מבעוד יום היות והשבת כבר חלה מדין תורה, וזמן זה הוא הרחבה של השבת⁵. גישה שונה מופיעה בטור בשם הרי"ף גיאת:

5. בהמשך נדון בהרחבה בדעת ר"י מקורביל לגבי קידוש בערב פסח, וכן לגבי קידוש בתוספת שבת

וכתב הרי"ץ גיאאות כיון שנהגו כל ישראל כרבנן שאין מתפללין ערבית אלא משחשכה, אין להתפלל של שבת בע"ש ולא של מוצ"ש בשבת ואין לקדש ולהבדיל אלא בכניסת יום וביציאתו. (טור סימן רצג)

הרי"ץ גיאאת פוסק להלכה שאין להתפלל תפילת ערבית של שבת מוקדם, ולכן גם לא ניתן לעשות קידוש לפני חשיכה. הבית יוסף (סימן רסז ובסימן רצג) חולק על הרי"ץ גיאאת ומקבל להלכה את גישת הרמב"ם שניתן להתפלל ולעשות קידוש גם לפני צאת הכוכבים.

הפסק טהרה אחר זמן קבלת שבת

יש לחלק את שאלת מעמד זמן תוספת שבת לשתי שאלות שונות: הראשונה נוגעת להשלכות של זמן זה על הלכות שבת, והשנייה לגבי השלכות של זמן זה על הלכות שאינן קשורות להלכות שבת. עד כה ראינו שישנן השלכות הלכתיות לקבלה מוקדמת של השבת ואף ניתן להתפלל ערבית מבעוד יום, אך האם יש יכולת להשפיע על ידי קבלה זו להלכות בעניינים נוספים. עסקנו לעיל לגבי השלכות בהלכות תפילה לגבי תפילת מנחה לנשים לאחר הדלקת נרות. תרומת הדשן נשאל האם אישה יכולה לעשות הפסק טהרה בזמן שהוא עדיין יום, אך לציבור זה כבר לילה מבחינה הלכתית:

אם כבר התחילו הקהל להתפלל ערבית ועוד היום גדול, יכולה להפסיק באותה שעה ולא אמרינן הואיל ועשו הקהל ליום זה לילה לענין ערבית יחשב נמי כיום של מחרת ולא תועיל לה הספירה ביום זה, או דלמא תועיל דהא מ"מ לאו לילה הוא יועיל או לאו?
(סימן רמח)

תרומת הדשן מסיק שגם אם האישה לא התפללה ערבית, הקהל הפכו את זמן זה ללילה. לכן להלכה האשה תוכל להתחיל למנות את שבעה נקיים רק מיום אחד מאוחר יותר. תרומת הדשן מסביר את דעתו - "גם כאן שהתפללו הקהל ערבית נחשב לילה".

תרומת הדשן מביא בתחילת דבריו דעות שחולקות על כך וסוברות שבמקרה זה הדבר היחיד שחשוב לנו זה עיצומם של ז' נקיים. מקור הדברים מופיע בתשובת המהרי"ל:

לאור שיטת הטי"ז. נראה כי תוספות הרא"ש (ברכות כז, ב) חולק בעניין על שיטת ר"י מקורביל. לפי דבריו הטעם שניתן לקדש בזמן תוספת שבת "משום דכתיב ז'כור את יום השבת", דמשמע סמוך לכניסתו מדלא כתיב ז'כור ביום השבת". שיטת תוספות הרא"ש קרובה למה שהבאנו לעיל בשם השרידי האש שזמן תוספת שבת אינו כשבת ממש אלא עם השלכות הלכתיות שלא איסורי והלכות שבת.

6. השווה לדברי השלטי גיבורים בפסחים כא, ב אות ב: "נראה לי מכאן ראייה דלאו שפיר דמי לקדש מבעוד יום בשבת עד צאת הכוכבים, דכי היכי דאין השבת קובעת למעשר עד שתחשך לגמרי כן אינה קובעת לקידוש עד שתחשך לגמרי. דאלמא זמן הראוי לקידוש הוא עיצומו של שבת. וכן נראה מההיא דאמר זכרהו על היין בכניסתו, ואין כניסתו אל עד צאת הכוכבים".

... אבל לענין ז' נקיים נהי דאיה קמוסיף על היום מ"מ לאו לילה חשיבא שלא יעלה אות' לילה ויום למנין ז' דלא קפיד רחמנא אלא אעיצומו של יום. ואפי' תוספת שבת שהוא דאורייתא אין נראה לי כלל דלא מצי פסקא ביה **דאינו נחשב לילה לכל מילי**. הא קמן אין בו כרת ולא, אלא תוספת וסניף ליום חשיב. (החדשות סימן צה)⁷

המהרי"ל סובר שזמן תוספת שבת אינו אומר שזמן זה הוא כבר שבת, אלא תוספת בעלת השלכות לדיני שבת⁸.

אם כן מצאנו מחלוקת בין תרומת הדשן והמהרי"ל לגבי מעמד זמן תוספת שבת: דעת תרומת הדשן היא שזמן זה נחשב ממש כלילה ולכן יש לו השלכות הלכתיות לתחומים שגם אינם קשורים לשבת. לעומת זאת שיטת המהרי"ל שההשלכה של קבלת שבת מוקדמת היא רק לעניין הלכות שבת, ואין זה אומר שזמן זה נהפך ללילה לכל עניין.

להלכה הבית יוסף הביא את שתי הדעות ומשמע מדבריו שהקל כמהרי"ל, וכן פסק הרמ"א וחילק בין לכתחילה ובדיעבד (ראה יו"ד קצו, א). הש"ך (ס"ק ד) כתב בשם אביו להחמיר כתרומת הדשן וכך כתב המהרש"ל, וכנגדם הדגול מרבבה וערוך השולחן הקלו להלכה כמהרי"ל.

הרב עובדיה יוסף פסק להקל (טהרת הבית ח"ב עמוד רעה), והוסיף שאפילו אם האישה הדליקה נרות שבת, מכל מקום אין הדלקה מחשיבה אותו ליום שאחריו. זמן זה נחשב כתוספת שבת אך אין לו השלכה לדיני נידה. בהמשך דבריו הרב עובדיה יוסף עקבי לשיטתו בספרו 'לוית חן' ומפנה לדבריו שם לגבי תפלת מנחה לאחר הדלקת נרות⁹.

מנין ימי אבלות

תרומת הדשן מביא ראיה לשיטתו, שהציבור יכול לשוות ליום דין לילה, מדיני אבלות. המרדכי (מועד קטן ג, תתקנ) פוסק שאם אדם שמע שמועה שקרוב שלו נפטר לאחר שהתפלל ערבית, גם אם התפלל מבעוד יום, אין יום זה עולה לו למניין ימי אבלות:

7. המהרי"ל בתשובה מדגיש שלעניין נידה חשוב לנו רק שיהיו שבעה ימים של כ"ד שעות. בטהרת הבית (מעמוד רעז) ישנו דיון כיצד על האשה לנהוג במקרה והיא טסה מארה"ב לישראל בזמן שהיא סופרת שבעה נקיים. השאלה היא האם יש צורך בשבעה ימים מעת לעת או שיעברו שבעה ימים כפי הגדרת בני אדם. הדיון לשאלה זו דומה קצת למקרה שלנו מצד השאלה איך אנו מגדירים יום באופן כללי ולגבי נידה. דיון זה שייך במצוות נוספות כדוגמת אותו ואת בנו, מכירת חמץ שנמצא במקום שבו הוא כבר אסור ועוד.

8. המהרי"ל עקבי לשיטתו ומוכיר השלכות רבות לשיטה זו. את עיקרי הדיונים נביא בהמשך הנספח ונדון בכל מקרה לגופו.

9. נעיר לנקודה הזדורשת התייחסות; האם גם כאשר הציבור התפלל ערבית והאשה גם היא התפללה עמם, היא תוכל לעשות הפסק טהרה לאחר מכן? אם אנחנו משווים לדבריו בלית חן נראה שלא ניתן, הואיל ושם פסק לאור דברי השולחן ערוך בסעיף טו שהציבור מגדיר את זמן זה כלילה. אך בטהרת הבית במהלך הדיון הוא מביא את דברי מסגרת השולחן שכתב שגם במקרה זה האשה יכולה לעשות הפסק טהרה לאחר מכן.

מי שהתפלל ערבית ועדיין יום הוא קודם צאת הכוכבים, ושמע שמועה שמת לו מת: נראה למהר"ם (הל' שמחות ס' קיז) מונה מיום המחרת ואותו יום אינו עולה לו, אף על פי שעדיין יום הוא, וטעמא משום דהוי כמו תרי קולי דסתרין אהדדי.

תרומת הדשן הביא פסק זה כראיה לדבריו בענין הפסק טהרה לנידה. מעיון בדברי המהר"ם עולה שהפסק לא נובע מתוך הבנה שזמן זה נחשב ממש כלילה, אלא היות שנראה כתירתי דסתר. השולחן ערוך ביו"ד סימן שעה סעיף יא מביא את פסק המהר"ם כיש מי שאומר אך לא מביא חולק על כך, וכך פוסק בסימן תב סעיף יב בסתם.

הנושאי כלים על השולחן ערוך דנים בסתירה שעולה בין הלכות אבלות להלכות נידה: בהלכות נידה נפסק שהאשה נגררת אחרי הציבור והזמן נחשב כלילה אפילו אם היא לא התפללה ערבית. לעומת זאת, בהלכות אבלות מופיע שאם האדם עצמו לא התפלל ערבית אפילו אם הקהל כבר התפלל הוא אינו נגרר אחרי הציבור. שני תירוצים עיקריים נאמרו להסבר הסתירה (מובא בש"ך ס"ק יד):

1. ש"ך בשם אביו: בהלכות נידה פוסקים לחומרא הואיל ומדובר על דין תורה, ובאבלות הפסיקה לקולא ככלל ש'הלכה כדברי המקל באבלות' היות ומדובר בדין דרבנן.
2. ב"ח, מהרש"ל: בגלל שרוב נשים אינן מתפללות אז הן נגררות אחר הציבור. לעומת זאת רוב הגברים מתפללים, ולכן אין הם נגררים אחר הציבור וכל אחד קובע לעצמו.¹⁰

קידוש בערב פסח

בשונה מקידוש בשבת שניתן לקדש ביום שישי לפני השקיעה, בערב פסח לא ניתן לקדש על היין לפני צאת הכוכבים. הלכה זו מופיעה בתוספות במסכת בפסחים:

... ואומר הר"י מקורביל דגבי מצה דווקא בעינן עד שתחשך, כדתניא בתוספתא "הפסח ומצה ומרור מצותן משתחשך". וטעמא משום דכתיב ואכלו את הבשר בלילה הזה, ומצה ומרור איתקשו לפסח. אבל סעודת שבת וימים טובים מצי אכיל להו מבעוד יום כדאמר בפרק תפלת השחר (ברכות דף כז:); מתפלל אדם של שבת בערב שבת ואומר קידוש היום מבעוד יום...

דעת ר"י מקורביל שבפסח אין אפשרות לעשות קידוש ולערוך את ליל הסדר מבעוד יום. ר"י מקורביל למד את הלכה זו משני מקורות שמופיע בהם שיש לאכול לאחר שתחשך (משנה פסחים י, ; תוספתא ב, כב).

10. השלכה למחלוקת זו תהיה במקרה של אישה ששמעה שקרוב שלה נפטר לאחר שהציבור התפללו ערבית. בנוסף, ממחלוקת זו עולה תפיסה שונה בהגדרת פרק זמן זה: לפי ההסבר הראשון זמן זה אינו לילה ממש אלא אנו תופסים בו לחומרא (ראה גם ט"ז סימן תב, ז). לפי ההסבר השני פרק זמן זה נחשב כלילה, אך השאלה למי יש את התוקף ליצור הגדרה זו.

ראינו לעיל כי ר"י מקורביל מסביר שבשבת אפשר לקדש מבעוד יום הואיל ותוספת שבת דאורייתא וזמן זה נחשב כלילה ממש. ר"י מקורביל מבין שיש הבדל בין שבת ופסח; בפסח יש חיוב לאכול דווקא לאחר חשיכה, וביום זה לא שייכת ההלכה שתוספת שבת דאורייתא. הסבר אחד שניתן להציע בדעת ר"י מקורביל מבדיל בין שבת ופסח בכך שלשיטתו בשבת דין תוספת שבת מדאורייתא, אך לא במועדים. נראה כי הסבר זה אינו עולה בדבריו ויש להסביר לאור עקרון אחר; דין תוספת שבת דאורייתא מתייחס רק להלכות שבת, אך אין לו השפעה בהכרח על תחומים הלכתיים אחרים. ראינו לעיל כי לפי הסבר זה תוספת שבת אינה משפיעה על הלכות נידה ותפילה, וכעת גם אינה מועילה להלכות פסח. לכן אדם המקדים את כניסת החג אינו יוצא ידי חובת מצוות ייחודיות ללילה זה.

כמו כן, ניתן להציע הסבר נוסף בשיטת ר"י מקורביל: קיים לימוד מיוחד לגבי פסח שיוצר חיוב מדויק לערוך את הסדר לאחר שתחשך¹¹. מדברי תוספות משמע כהסבר זה לאור לימוד דין מצה ומרור מפסח, וניתן לפרש שיש כעין גזרת הכתוב שצריך לאכול את הפסח בלילה. שולחן ערוך פוסק להלכה כשיטת ר"י מקורביל:

יהיה שלחנו ערוך מבעוד יום, כדי לאכול מיד כשתחשך; ואף אם הוא בבית המדרש, יקום מפני שמצוה למהר ולאכול בשביל התינוקות שלא ישנו, אבל לא יאמר קידוש עד שתחשך. (תעב, א)

המגן אברהם (ס"ק א) מסביר שכוס הקידוש היא אחת מארבע כוסות של ליל הסדר, ואנו צריכים לקיים מצווה זו בלילה. בדברי הט"ז אנו מוצאים הסבר דומה אך עם תוספת קטנה:

דמצה דומיא דפסח דכתיב על מצות ומרורים 'אכלוהו, והפסח אינו נאכל אלא בלילה והקידוש צריך שיהי' בשעת ראויה למצה.

כתב מהר"ל מפראג בכל ע"ש וי"ט שמוסיף מחול על הקודש עכ"פ צריך שתהיה גמר הסעודה בלילה דכתיב תלתא היום וחדא בלילה מדאורייתא, וכשמפסיק מאכילתו קודם חשיכה לא יצא, דאכילה צריכה דוקא בלילה. משא"כ בערב פסח דגם הקידוש צריך שיהיה בלילה ונ"ל הטעם דמצות אכילת מצה היא בכלל הקידוש ובשבילה בא הקידוש: (ס"ק א)

הסברו של המגן אברהם הוא כמו ההסבר האחרון שהצענו בדעת ר"י מקורביל. לעומת זאת, הט"ז מציע הסבר שונה בשם המהר"ל מפראג. לפי דעת המהר"ל גם אם מכניסים שבת

11. יש מספר סיבות מדוע דינו של פסח שונה: 1. המצוות המיוחדות של פסח (מצה, סיפור יציאת מצרים, קרבן פסח) נובעות מהעובדה שיצאנו ממצרים בלילה. לכן יש חשיבות לעשות את זה בדיוק בזמן שזה קרה ולא ניתן להקדים זאת. 2. ליום י"ד בניסן יש מעמד של יום טוב וגדרי היום שונים משאר המועדים (ראה בעניין זה בספרו של י.ד. גילת - 'פרקים בהשתלשלות ההלכה' עמודים 123-134; בספרו של הרב מ. ברויאר - 'פרקי מועדות' פרק ז' ולהלן בפרק לב). אכילת קרבן פסח מתחילה רק לאחר חשיכה ובזמן זה מתחיל זמן חדש של היום.

מוקדם יש לדאוג שסעודת שבת תמשך עד אחרי חשיכה, ובתנאי זה ניתן לעשות את הקידוש מבעוד יום. המהר"ל מתיר בכל שבת לקדש לפני חשיכה אך בפסח דין קידוש שווה לחובת אכילת מצה. הסברו של המהר"ל דומה להסבר השני שהצענו בדעת הר"י מקורביל; דין תוספת שבת מיוחד לעניין הלכות שבת אך אין להרחיב יתר על כן לתחומים הלכתיים אחרים. נראה כי המהר"ל מבין שהכנסת שבת מוקדמת אינה הופכת את פרק הזמן ללילה לכל ענין אלא רק לעניין איסור מלאכה, ולתוספת זו אין עניין למצוות עשה שביום זה. יש להעיר שהתנאי שמציב המהר"ל לגבי ארוחת שבת בזמן תוספת שבת, אינו עולה בקנה אחד עם המציאות המופיעה בתרומת הדשן:

גם שמעתי בישיבה, מפי אחד מהגדולים, ששמע וקבל, כי בימי הקדמונים בקרימ"ש, התפללו ערבית וקראו את שמע, בע"ש בעוד היום גדול, כל כך, שהיה רב העיר שהיה מהגדולים הקדמונים הוא, וכל טובי הקהל עמו, הלכו לטייל אחר אכילה של סעודת שבת, על שפת הנהר דונא"; והיו חוזרין לבתיהם קודם הלילה. (סימן א)

תוספת שמיני עצרת

הט"ז (או"ח תרסח, א) דן לגבי הכנסה מוקדמת של שמיני עצרת. מכיוון שקבלת חג מוקדמת של שמיני עצרת היא 'על חשבון' חג סוכות עולה שאלה האם יש לאכול בסוכה בזמן זה¹². הט"ז מביא בתחילת דבריו את גישת המהרש"ל:

כתב רש"ל בתשובה סי' ס"ח, שראה הג"ה בשם מהר"ר טעביל שלא היה אוכל בכניסת יום שמיני עצרת עד הלילה, דא"כ היה צריך לברך לישב בסוכה כיון דעדיין יום הוא. וכתב רש"ל ראייה לזה מחמת ברכת לישב בסוכה, דאם לא יאמר אותה, זה אין ראוי דלמה יגרע ברכה מחוייבת. נהי שהברכות אין מעכבות היינו דיעבד אבל לחיובי עצמו בברכה, דהיינו לאכול בסוכה מבעוד יום ולא לאומרו עון גדול הוא. וא"ל דכיון דמוסיף מחול על הקדש א"כ עבר היום זה אינו נהי דמוסיפין בתפלה, כדאשכחן רב צלי של שבת בע"ש, אבל לא לעשות לילה שהרי ק"ש של ערבית היה אומר בשעתו ומשום הכי אין ראוי לספור עומר בליל שבת אחר קידוש עד לילה...

שיטת המהרש"ל היא שיש לאכול בזמן זה בסוכה ואף לברך לישב בסוכה, למרות שהאדם הכניס כבר את שמיני עצרת. הט"ז חולק על שיטתו:

ובאמת סברא שבנה הרב עליו הוא אינו קיום כלל! דודאי מי שמוסיף מחול על הקודש הוא עושה ע"פ צווי תורתנו, כבר חלף והלך ממנו חובת היום מה שהיה עליו קודם זה

12. יש להעיר שבמקרה זה אנו מוצאים השלכה בדיני דאורייתא לשאלה העקרונית שהעלנו. בחו"ל יש הנוהגים לשבת בשמיני עצרת בסוכה, והשאלה לגבם נוגעת לברכת 'לישב בסוכה' בפרק זמן זה. לגבי המנהגים השונים בעניין ישיבה בסוכה בשמיני עצרת ראה בספרו של י. זימר - "עולם כמנהגו נוהג", פרק ח, ישיבה בסוכה בשמיני עצרת בקהילות אשכנז, עמודים 163-173.

והוא כמו בלילה ומחר ממש. ומ"ש הרב לסתור זה מההיא דרב צלי של שבת בע"ש והיה ממתין עם ק"ש עד הלילה, וכן בעומר, תמהתי על גברא רבא דעימיה שרי נהורא מה חשב בזה, דלא קרב זה אל זה: דק"ש ועומר זמנם בלילה ולמה יקדים מבעוד יום ולעשות שלא כדינם בשביל מה שקיבל שבת עליו, ומה יהיה חסר לו באם ימתין בדברים אלו ולא לסמוך על קבלתו שבת מבעוד יום... מה שאין כן בחיוב סוכה שלפנינו, הן מצד הכניסה הן מצד האכילה, ע"כ היא נמנעת ממנו בשעה שקיבל קדושת י"ט של שמיני עצרת, שבו סותר מצות סוכה ויש לו יכולת לעשות כן, פשיטא שתכף נכנס לגדר יתובי יתבי' ברוכי לא מברכי' והוא כמו בלילה דהפה הקדוש יתעלה ב"ה שצוה עליו מצוה סוכה ביום ההוא הוא הפה הקדוש שהתיר לו אחר שקיבל עליו ש"ע...

המהרש"ל סובר שתוספת שבת מועילה רק עבור דברים הקשורים לתפלה, אך אין לתוספת שבת עניין כלל להגדרת הזמן כלילה וכשבת ממש. הט"ז חולק על גישת המהרש"ל וכותב שבזמן זה כבר לא חלים החיובים שהיו ביום הקודם. הט"ז מסכים שאין זה לילה ממש, ולכן לא ניתן להגיד ספירת העומר, אך עצם קידוש היום מפקיע את מעמד היום כחג סוכות. מדובר על הגדרה הלכתית של היום, ולכן קבלת שמיני עצרת מסיימת את חג סוכות.

ספירת העומר

המהרש"ל (שהובא בסעיף הקודם) הביא ראייה לשיטתו, שגם לאחר קבלת שבת הזמן שנותר עד חשיכה אינו לילה ממש, מדין ספירת העומר. בתשובה בנושא (שו"ת המהרש"ל סימן יג) מובא שלא ניתן לספור את ספירת העומר בערב שבת לפני חשיכה, ומסביר:

...דדוקא לענין תפלת ערבית קאמר אבל לא לדבר אחר שהרי אינו צריך לקבל עליו שבת מפלג המנחה ובודאי לכל מילי יום הוא, ומשום הכי אין סופרין בכל השבוע אחר תפלת ערבית...

המהרש"ל מבין שקבלת שבת משפיעה רק על דינים הקשורים להלכות תפילה, וזמן זה מוגדר עדיין כיום ואינו לילה. השולחן ערוך פוסק להלכה שלא ניתן לצאת ידי חובת ספירת העומר לפני שקיעת החמה גם אם האדם כבר התפלל ערבית:

אם טעו ביום המעונן וברכו על ספירת העומר, חוזרים לספור כשתחשך. והמדקדקים אינם סופרים עד צאת הכוכבים, וכן ראוי לעשות.

המתפלל עם הצבור מבעוד יום, מונה עמהם בלא ברכה. ואם יזכור בלילה יברך ויספור.¹³

13. בסעיף ג השולחן ערוך כותב שאם אדם מתפלל לפני השקיעה מונה בלא ברכה. כיצד פתרון זה מועיל – אם אי אפשר לספור בזמן זה אז למה לספור ללא ברכה וכיצד יסמוך על ספירה זו אם לא ברך לאחר מכן? מצד שני, אם הספירה עולה אז שישפור עם ברכה, ואם ספר ללא ברכה

לעניין ספירת העומר אנחנו לא מחשיבים את הזמן שנוסף מבעוד יום כלילה ממש, אלא דינו כיום ולא ניתן לספור ספירת העומר בזמן זה. ייתכן וניתן לדמות בין ספירת העומר לקידוש בערב פסח בכך שקיים טעם ייחודי בספירת העומר שמצריך ספירה כלילה. בספירת העומר מצאנו דגש הלכתי לספירת שבע שבועות תמימות, ולאור כך ניתן להסביר שלא מועילה הגדרה סובייקטיבית של היום, אלא יש צורך ביום מלא בצורה אובייקטיבית¹⁴.

הזכרת ראש חודש בשבת

כיצד יש לנהוג בברכת המזון של סעודה שלישית בשבת הנמשכת לראש חודש שחל ביום ראשון - האם הרחבת השבת בסיומה מגדירה את פרק הזמן הנוסף כשבת, או שמא ראש חודש כבר נכנס? המגן אברהם דן בשאלה זו ומרחיב את הדיון גם למקרה בו אדם התפלל ערבית של ראש חודש מבעוד יום, או אם התפללו ערבית של ב' בחודש מבעוד יום:

וכתוב בה' שמחות למהר"מ אפילו התפלל ערבית מבעוד יום שוב אינו מזכיר של ר"ח או שבת, אבל אם הוא לא התפלל אע"פ שהציבור התפללו מזכיר של ר"ח... שאע"פ שהציבור התפללו אם הוא לא התפלל מזכיר רצה, וכ"כ סי' רס"ג לענין מנחה. מיהו אם הוא התפלל מנחה והתחיל לאכול אחר שהתפללו הקהל ערבית בר"ח מבעוד יום אינו מזכיר של ר"ח, וה"ה איפכא אם הקהל התפללו בערב ר"ח מבעוד יום והתחיל לאכול אחר ערבית אע"פ שהוא לא התפלל ערבית מזכיר של ר"ח ועיין בטור סי' קי"ט¹⁵. מיהו אם הוא לא התפלל מנחה עדיין אינו מזכיר של ר"ח כיון שעתיד להתפלל מנחה של חול, וה"ה במוצאי ר"ח מזכיר של ר"ח בב"ה אם לא התפלל מנחה אע"פ שהציבור התפללו ערבית:

אינו יכול לספור אחר כך עם ברכה? הרשב"א (שו"ת א, רלה) מביא פתרון זה, והוא דוחה אותו בלשון קשה: "לא ידעתי אנה כתב רש"י ז"ל. ואני תמה אם אמרה הרב ז"ל. ואם אמרה אחר משמו אומר אני שתלה בוקי סריקי ברבנו ז"ל. דכל שמנה מבעוד יום לא עשה ולא כלום. אלא הרי הוא עומד ביום ראשון ומונה יום שני. ואדרבה כמעיד מה שאינו". וראו בנושאי הכלים על השולחן ערוך המנסים להסביר פסיקה זו.

14. יש להעיר שגם לגבי ספירת העומר אנו מוצאים שהלכה למעשה יש לציבור תוקף להגדיר חלק מהיום כלילה. פסיקת השו"ע היא שאם הציבור התפללו מבעוד יום, יספור בלא ברכה ואם לא יספור אחר כך שנית אז ספיקה זו עולה לו. אנו רואים גם כאן שיש מציאות שאינה מועילה עבור יחיד אבל אם היא נעשתה בציבור לפחות בדיעבד זמן זה ייחשב כלילה. לענין ספירת העומר לפני צאת הכוכבים ראו שו"ת יחווה דעת א, כג; שו"ת ציץ אליעזר יג, נט.

15. הטור כתב בסיומן קיז לגבי תחילת זמן שאילת גשמים: "וכתב עוד שאם נפלה התקופה בגי שעות ביום והציבור לא הזכירו בהתפללם בבקר ויחיד אחר תפלתו מן הציבור דבתר ציבור גריר שאין עושים שתי תורות...". ממקור זה אנו רואים שטעם הדבר שהציבור גורר את היחיד זה שאין עושים את התורה כשתי תורות, אך לציבור בשביל עצמו יש לו יכולת להגדיר את הזמן כלילה.

המגן אברהם פוסק שבמידה והקהל התפלל ערבית מבעוד יום אז גם היחיד אינו יכול להגיד יעלה ויבוא הואיל ועבר היום. במקרה ואדם לא התפלל מנחה, הוא אינו נמשך אחר הציבור הואיל והוא עוד יתפלל ואז הוי תרתי דסתרי. המגן אברהם מיישם במקרה זה את העקרון שהציבור יכול להגדיר זמן כלילה עבור היחיד.

דיון דומה קיים לגבי הזכרת ראש חודש אם מתפלל ערבית בערב ראש חודש מוקדם. במקרה זה יש לבחון האם קיים מושג של תוספת ראש חודש. בעניין זה כותב המגן אברהם:

מעשה באחד שבא לבית הכנסת סמוך לערבית וירד לפני התיבה והתפלל ערבית ועדיין לא התפלל מנחה; נ"ל דל"ד להזיד ולא התפלל דהא עדיין זמן מנחה הוא, וא"ל דאי אפשר להתפלל מנחה דכבר עשאו לילה, כמ"ש סס"ו ל', דשאני הכא דלא יהא אלא ערבית שתיים. דדוקא גבי שבת אמרינן בסי' רס"ג סט"ו דאינו רשאי, ועוד דאפשר לדונו כשווג דסבר מותר להתפלל ערבית קודם. ומשמע לי דבראש חודש יזכיר יעלה ויבא בשניה דכבר קבל ראש חודש עליו וכמ"ש ר"ס תכ"ב ע"ש עס"ס זה: (קח, י)

המגן אברהם מחדש שהעובדה שהתפלל ערבית מחייבת אותו להזכיר ר"ח גם אם מתפלל מנחה לאחר מכן. מדבריו עולה מציאות כפולה: היום לא נהפך ללילה שהרי מתפלל מנחה, אך מצד שני אומר יעלה ויבוא¹⁶. בכל מקרה ניתן להציע שאם מתפלל של ראש חודש מבעוד יום, ניתן לומר יעלה ויבוא גם אם היום לא נהפך ללילה. תפילת ערבית היא תפילה הלילה ולכן מתפלל אותה כפי שיהיה הלילה. אומנם האדם מתפלל ערבית לפני זמנה אך מכיוון שהיא שייכת ללילה, צריך להזכיר בה ראש חודש.

ברית מילה

ור"י השיב בתשובה אם כשיוציא הולד ראשו חוץ לפרוזדור נראה ג' כוכבים בינונים יש לסמוך עליהם שהוא לילה אפילו הוא לאחר שבת אבל אם שהו הכוכבים אחרי כן... ואינו תלוי כלל בתפלה אם קבלו שבת מבעוד יום לא להקל ולא להחמיר, אלא מן יציאת הכוכבים. (הגהות מימוניות הלכות מילה א, ח)

הגהות מימוניות כותב בשם ר"י שאין משמעות לקבלת שבת אישית בנוגע לקביעת יום המילה. יום המילה נקבע לפי צאת הכוכבים, ואין הבדל בין אם הציבור קיבל שבת או יחיד. השולחן ערוך פוסק זאת להלכה: "אין דבר זה תלוי בתפלה אם התפללו מבעוד יום, לא להקל ולא להחמיר" (יו"ד רסב, ז). הגר"א מוסיף על פסק השולחן ערוך ביאור קצר:

ממה דמספקא להו בברכות (כו, ב) אומר קדושה כו' אומר הבדלה כו' ודוקא הנך דתליא בתפלה: (ביאור הגר"א אות י')

16. וראו במשנה ברורה ובשער הציון תרצג, ד דיון מקביל לגבי אמירת על הניסים.

הגר"א מסביר את פסק השולחן ערוך בכך שהשלכות הלכתיות של הקדמת זמן כניסת השבת הן רק לעניין תפלה (כפי שראינו לעיל בדברי המהרש"ל לגבי שמיני עצרת). בהכנסה מוקדמת של השבת האדם לא מרחיב את יום השביעי, אלא ניתנת לו אפשרות להתפלל במועד מוקדם יותר עם השלכות הלכתיות נוספות הנוגעות רק להלכות שבת. לפי הסבר זה נראה שלדעת הגר"א אין לקבלה מוקדמת של השבת השפעה לגבי דיני אבלות ונידה.

אחרית דבר

בנספח זה סקרנו מספר תחומים הלכתיים שעלתה בהן השאלה האם אדם יכול להגדיר את היום והלילה בצורה סובייקטיבית. רוב המקורות דנו בנושא זה לאור הגדרת זמן תוספת שבת, והשאלה המרכזית הינה האם הכנסת שבת מוקדמת יוצרת השלכה לתחומים הלכתיים נוספים. לאור מגוון המקורות ניתן לסכם שלוש גישות עיקריות לשאלה זו:

(א) כל אדם יכול להגדיר חלקים מהיום כלילה. כשיטה זו עולה מדברי תוספות לגבי תוספת שבת, וכן שיטת ר"י מקורביל ותרומת הדשן. הט"ז לגבי שמיני עצרת כותב כדברים אלו וכך גם משמע מדברי המשנה ברורה לגבי הדלקת נרות בערב שבת ותפילת מנחה.

(ב) יש לציבור יכולת להגדיר חלק מהיום כלילה. ראינו את כוחו של הציבור בהגדרת הזמן כלילה לתחומים הלכתיים נוספים בדברי חלק מהפוסקים בהלכות אבלות, וכן לגבי ספירת העומר. המגן אברהם פוסק כגישה זו לגבי תוספת ראש חודש, וכך סובר הרב עובדיה יוסף בספרו 'לוית חן'.

(ג) דין תוספת שבת נוגע רק להלכות שבת או דיני תפלה. המהרי"ל כותב שדין תוספת שבת אינו שייך לגבי הלכות נידה, בה קיימת מערכת עצמאית של מניית הימים. המהר"ל מרחיב ואומר שגם בהלכות שבת יש נושאים שצריכים להיות אחרי חשיכה במציאות כדוגמת סעודת שבת. בדרך דומה מופיע בדברי הגר"א בהלכות מילה בכותבו שההלכה של תוספת שבת זה רק על הלכות תפלה. המהרש"ל פוסק כשיטה זו לגבי שמיני עצרת ולגבי ספירת העומר וקובע שבכל עניין פרק זמן זה נחשב כיום.

לאור סקירת המקורות ניתן לבחון שנית את דברינו לעיל בנוגע ליחס שבין הדלקת נרות חנוכה בערב שבת ותפילת מנחה. הגישה המקובלת בקרב הפוסקים שאין לראות בפעולת הדלקת הנרות כהפיכת פרק זמן של היום ללילה. לאור כך נראה כי אין מניעה להתפלל מנחה לאחר הדלקת נר חנוכה ואין בכך משום תרתי דסתרי. מי שנוהג להקדים את תפילת מנחה יכול לנהוג בדרך זו, אך אין מנהג זה הכרחי מעיקר הדין.

ט"ו בשבט וחודש אדר
